

війську. Це знайшло свій прояв у створенні перших українських статутів, шкіл для підготовки військових фахівців, відродженні національних військових традицій, створенні оригінальних рангових звань, культурно-просвітницькій роботі серед особового складу.

1. Удовиченко О. *Україна у боротьбі за державність*. – К., 1995. *Історія організації бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 рр.* 2. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ) ф.1084*. – Міністерство військових справ Української Держави. 3. *Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918*. – К., Філадельфія, 1995. 4. *Каганчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань*. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. 5. *Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність*. – Мюнхен, 1958. 6. *Наказ військової офіції Української Держави – Ч.284 – 29 червня – 1918 р. по Головній шкільній управі; Ч. 238 – 15 липня 1918 р.* 7. *Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. Історія українського війська (1917–1995)*. – Львів, 1996. 8. *Мала енциклопедія етнодержавництва*. – К., 1996. 9. *Brucki J.J. Petlurowcy*. – Krakow, 2000. 10. *Бантшиш-Каменський О. До історії козацького руху на Україні в 1917–1918 рр.* – Біла Церква, 1923. 11. *Сальський В. Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому / Табор*. – Ч.4. – 1927. 12. *Манкевич Б. Слідами Запорожців / Табор*. – Ч.5. – 1927. 13. *ЦДАВОУ Ф.1078*. – *Головне управління генерального штабу*. 14. *Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті кийські ворота*. – Нью-Йорк, 1965. 15. *Енциклопедія українознавства / Головний ред. В. Кубійович*. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. – Т.4. – 1994. 16. *Прохода В. Записки до історії Сірих (Сірожупанників). За державність – Каліш, 1935*. 17. *Коновалець Є. Причинки до історії Української революції*. – Прага, 1928. 18. *Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво*. – Львів, 1995. 19. *Доленга С. Скоропадщина*. – Варшава, 1934. 20. *Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873–1945*. – К., 1993. 21. *Білінський Р. Служба зв'язку. Українська Галицька армія: Матеріали до історії*. – Вінніпег, 1958. 22. *Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр.* – Т. 2. – *Українська Гетьманська держава 1918 року*. – Ужгород, 1930.

УДК 94(947.7)”1917/1918

І.М. Томюк, В.А. Кутовой

Львівський військовий орден Червоної Зірки інститут Сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного Національного університету “Львівська політехніка”

ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ АРМІЇ УНР У ВІЙНІ З РОСІЙСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ 1917–1918 рр.

© Томюк І.М., Кутовой В.А., 2006

Розглядається досвід державного та військового керівництва УНР в умовах українсько-більшовицьких відносин у контексті Української національно-демократичної революції в листопаді 1917 – березні 1918 рр.

The experience of the UPR state and military management under the Ukrainian-Bolshevist relations in contact with the Ukrainian national-democratic revolution during the period between november 1917–march 1918 is considered.

З самого початку розпаду Російської імперії між Україною та Росією створилися складні взаємовідносини, які були зумовлені фактом економічної залежності України від російського ринку й економічного значення України для Російської держави, якою б не була її політична система. Звернення до цієї порівняно давньої, але незмінно актуальної проблеми обумовлюється багатьма обставинами:

по-перше, неухильно зростаючою в умовах сучасної розбудови суверенної України потребою врахування багатого досвіду тієї вікопомної і повчальної доби;

по-друге, станом її наукової розробки й теоретичного осмислення;

по-третє війна, яку розв'язали російські більшовики проти УНР, була не суто класовою, громадянською, про що протягом багатьох десятиріч антинауково твердила радянська історіографія, а неоколоніалістською війною соціалістичного типу за збереження „єдиної неділимої Росії”;

по-четверте з боку українського народу – це була національно-визвольна, демократична революція за утворення власної незалежної держави. Незважаючи на те, що за минулі після Української революції роки за аналіз її підсумків та уроків бралися сотні і навіть тисячі дослідників, це питання висвітлене не лише недостатньо, а й суперечливо, а то й тенденційно. Усе це спонукає до певних роздумів та узагальнень.

Отже, ця робота вирішує конкретну наукову проблему щодо об'єктивного підходу до її історії справедливості. Актуальність цієї проблеми полягає в необхідності висвітлення історичного досвіду Української національно-демократичної революції, в боротьбі за українську державність, а також аналізі досягнень, промахів і помилок українського національного визвольного руху тієї буремної епохи.

Відправним моментом для розкриття сутності революційних процесів, що розпочалися в 1917 р. в Україні, має бути усвідомлення того, що за всіх внутрішніх передумов піднесення національно-визвольної боротьби українців головним чинником і поштовхом до неї стало повалення царського самодержавства в Росії. Отже, державність України виникла не як безпосередній наслідок широкого національного руху, а як природна реакція на розпад центральної влади в Російській імперії, як засіб самозбереження нашого народу. Не внутрішні причини ініціювали її державне оформлення в 1917 р., а насамперед зовнішні обставини, що багато в чому визначило весь подальший хід революційних подій та їх трагічне завершення. В цьому полягає одна з головних причин виняткової складності й драматизму становлення нашої національної державності під час першої російсько-більшовицької навали (зими 1917–1918 рр.). Однак, безперечно, що саме власні сили, розмах і масштаби національно-визвольного руху стали тоді визначальними чинниками національного державотворення.

Після перемоги жовтневого збройного повстання в Петрограді й приходу до влади більшовицької партії більшовицька революція охопила широкі простори колишньої імперії, але зустріла спротив в Україні, на Дону й на Кубані. Переворот у Петрограді сприяв зміні політичних сил в Україні. На політичну арену вийшли прибічники Тимчасового Уряду (опора – штаб Київського військового округу (КВО), українська революційна демократія на чолі з Центральною Радою і більшовики. Найвпливовішою на той час була Центральна Рада.

Під тиском національно-визвольного руху Центральна Рада 7(20) листопада 1917 р. видала Третій Універсал, яким було проголошено створення Української Народної Республіки (УНР). У ньому підкреслювалося: „До території Народної Української Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму)” [1, арк. 33]. Остаточне визначення границь Української Народної Республіки як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Воронежчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів [2, с. 74]. Цей документ наголошував на федерації України з небільшовицькою Росією. Слід погодитися з висновком Т. Гунчака, що цей Третій Універсал не враховував ґрунтовної зміни політичної ситуації, коли „сама думка про федерацію ставала зайвою і треба було всіляко сконцентруватися на будівництві незалежної держави” [3, с. 113].

Зразу після оприлюднення Універсалу Центральна Рада надіслала ноту до всіх новостворених урядів на території колишньої Російської імперії з пропозицією скласти єдиний соціалістичний уряд. До цього списку входили Південно-Східний союз козаків, верховинців та народів вільних степів, уряди Сибіру, органи управління Молдавії, Криму, Башкирії та ін. Але єдиним, хто відповів на звернення Центральної Ради, був уряд Козацького Дону. Союзу України і Дону було замало для реорганізації усєї Росії, але цілком достатньо, щоб зупинити тріумфальний хід більшовизму по її території. Тому Україна й Дон стали першими жертвами більшовицької експансії на окраїни колишньої Російської імперії.

Прагнучи підкорити Дон, більшовики намагалися транзитом через Україну передислокувати туди розпропаговані ними військові частини з фронту. Центральна Рада, небезпідставно побоюючись перенасичення України військами, роззброювала їх і висилала за межі підвладної території. Водночас козацькі загони безперешкодно пропускалися на Дон, що викликало звинувачення з боку Раднаркому Росії у „контрреволюційності УЦР та у розвалі фронту”. Більшовицькі агітатори в Україні всіляко дискредитували місцеву владу, називаючи її буржуазно-капіталістичною, антинародною тощо. Мали місце спроби розколу Центральної Ради за допомогою ліворадикальних елементів у фракціях УСДРП та УПСР. І хоча Раднарком оголошував своїм головним ворогом на той час Каледіна, який збирав на Дону велику і сильну армію, основний удар наприкінці 1917–на початку 1918 р. був спрямований проти України.

Більшість рад в Україні, зокрема очолені більшовиками, визнавали владу Раднаркому Росії і відповідно не визнавали влади ЦР. Вони формували свої збройні сили – загони Червоної гвардії, робітничі дружини тощо, які вступали в сутички з нечисленними військами ЦР, розганяли її місцеві органи. Допомогали їм російські радянські війська, які знаходилися на території України. У „Записках” колишнього наркома військових справ РРСФР В. Антонова-Овсієнка наголошувалось, що вже в листопаді був розроблений план збройної боротьби з ЦР і генералом Каледіним на Дону. План передбачав широке залучення у війні з ними більшовицьких російських частин Північного, Західного і Південно-Західних фронтів, тилкових російських гарнізонів і Червоної гвардії Петрограда, Москви, Києва, Харкова та інших міст, поголовне озброєння робітників Донбасу [4, с. 22–27]. Було очевидно, що більшовицький уряд шукає приводу для війни з Україною. Сприятливе підґрунтя для цього створили помилки у діяльності Генерального секретаріату. Вже на початку грудня 1917 р. лідер більшовиків В.І. Ленін наголосив: „Зараз ми спостерігаємо національний рух на Україні і ми кажемо: ми безумовно стоїмо за повну і необмежену свободу українського народу. Ми скажемо українцям: як українці, ви можете створювати у себе життя, як ви хочете. Але ми протягнемо братню руку українським робітникам і скажемо їм: разом з вами ми будемо боротися проти вашої і нашої буржуазії” [5, с. 116]. Отже, з самого початку більшовики запрограмували долю українського народу, незалежно від його прагнень.

З огляду на зазначене, важливо враховувати таке застереження видатного історика України, незмінного голови Центральної Ради – Михайла Грушевського. „Наша українська революція, на жаль, не розвивалась самостійно, – писав він на початку 1918 р., – вона весь час мусила марширувати з конвульсійними рухами і киданнями революції російської, хаотичної і страшної. Російська революція потягнула нас через кров, через руїну, через огонь. Мусимо йти, бо спинити походу не можна. Мусимо перейти через цей страшний огонь і знищення. Мусимо жертвувати всім, щоб урятувати найдорожче в цей момент: самостійність і незалежність нашого народу” [6, с. 281].

Наслідком протистояння Центральної Ради і Раднаркому стала отримана Києвом 4 грудня телеграма, відома під назвою „Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради” [7, с. 143–145.], яка фактично була викликом Центральній Раді й містила в собі вимоги, що провокували війну.

Далі ультиматум Раднаркому містив чотири вимоги до ЦР:

- відмовитися від дезорганізації фронту (йдеться про утворення Українського фронту);
- не пропускати через Україну козаці формування на Дон;
- пропустити більшовицькі війська на Південний фронт;
- припинити роззброєння радянських полків і червоногвардійців.

У відповідь на ультиматум Генеральний секретаріат вирішив припинити поставки хліба в Росію, а також випустити українські гроші, які забезпечувались прибутками України. Раднарком передбачав відхилення ультиматуму і без будь-яких дискусій визнав відповідь Генерального секретаріату незадовільною, ухвалив вважати „Раду” у стані війни з собою”, для „відповідних активних заходів” обрав комісію „у складі В. Леніна, Л. Троцького і Й. Сталіна”. Командувачем у війні з Центральною Радою був призначений нарком В. Антонов-Овсієнко. У постанові Раднаркому зазначалося: „Прямим завданням товариша Антонова має бути організація боротьби й бойових дій з Радою” [8, с. 443].

Кожний визвольний рух має бути плановим та базованим на платформі якоїсь революційної організації, провід якої очолював би цілість визвольної боротьби, а її члени були б ядром, довкола якого гуртувалися б широкі маси поневоленого народу. З цією метою 17 грудня був скликаний Всеукраїнський з'їзд Рад, який, за задумом місцевих більшовиків, мав проголосити радянську владу в Україні. Представництво на з'їзд обиралося в такий спосіб, щоб забезпечити кількісну перевагу депутатів від великих міст і промислових центрів. Однак прибулі на з'їзд селянські делегати у своїй більшості висловили підтримку Центральній Раді. З'їзд прийняв резолюції проти Центральної Ради і вирішив боротися на виборах до Українських Установчих зборів своїм окремим списком, незважаючи на те, що на виборах до Всеросійських Установчих зборів, які відбулися наприкінці листопада – на початку грудня, більшовики фактично зазнали поразки. Вони отримали лише 10 % голосів, тоді як українські партії – 75% [9, с. 570]. Після своєї невдачі більшовицькі делегати переїхали до Харкова і 24–25 грудня проголосили там радянську владу на Україні й утворили перший радянський уряд. Вибір місцем осідку першого радянського уряду Харкова відбивав не стільки пролетарський характер усього регіону, скільки той простий факт, що місто в ці дні перебувало вже під владою прибулих з Росії більшовицьких частин. Стало зрозуміло, що без війни з ЦР та есеро-меншовицькими Радами не вдасться утвердити „пролетарську диктатуру” в Україні. Виходило, що навіть нестійкий авторитет ЦР був нездоланною перешкодою для більшовиків України на шляху до влади без сторонньої допомоги.

Початок російсько-української війни розвивався повільно. Ще до половини грудня 1917 р. він навіть не сприймався як війна між двома країнами, а радше як сутичка політичних сил усередині однієї держави. Надати такий характер російсько-українському конфлікту найбільше прагнули більшовики. Його міждержавний характер усвідомлювала лише частина українського політичного проводу, особливо військового, який першим на собі відчув всю реальність війни.

Реальною військовою силою Центральної Ради, були загони вільного козацтва, Український гайдамацький Кіш Слобідської України і сотні Січових Стрільців під командуванням Є. Ковновальця, А. Мельника, Р. Сушка. Загалом – кілька тисяч чоловік. Звичайно, що за такого співвідношення сил успіх армій, які „допомагали” Народному секретаріатові, був практично забезпечений. Більшовицькі війська наступали на Київ зі сходу і північного сходу. Крім окремих частин добровольців, Україна в кінці грудня 1917 р. майже не мала війська: українські військові частини – полки імені Гетьмана Сагайдачного, Дорошенка, М. Грушевського та інші – при першому серйозному випробуванні або здавали свої позиції, або проголошували нейтралітет [10, с. 187]. Регулярна армія скасувалася, а існуючі частини негайно демобілізували. Розпорядження про демобілізацію М. Порш видав 17 січня 1918 р. Їй підлягали Богданівський полк, що стояв на фронті проти Муравйова під Полтавою, 1-й Український корпус, 1-ша дивізія, яка стояла під Києвом, 2-га дивізія на лінії Вінниця – Гнівань [11, с. 179]. Це робилося в самому розпалі московсько-більшовицької агресії в Україну, яка залишилася безборонною.

Багато радянських, українських і зарубіжних істориків твердять, що Центральна Рада не мала надійних Збройних сил і, крім загону студентської молоді під Крутами, її не було кому захищати. Напевно, вони не читали не лише газет України за грудень 1917 – лютий 1918 рр., а й „Записок” В. Антонова-Овсієнка, які свідчать про великий розмах збройної боротьби в усіх куточках України. За нашими підрахунками, протягом трьох місяців війни відбулося щонайменше 200 боїв і збройних сутичок між військами Центральної Ради і Раднаркому, в них взяли участь сотні тисяч солдатів, червоногвардійців, вільних козаків. У боях в Одесі 1–2 грудня і 15–17 січня, за Катеринослав 27–29 грудня, Чернігів, Бахмач і Крути 15–17 січня, за Київ 16–26 січня, на Поділлі і Волині у грудні 1917 р. – лютому 1918 р, українські полки вели запеклу боротьбу з переважаючими силами ворога, довели свою відданість Центральній Раді. У війні з ними військо Раднаркому не виконало головного завдання – не ліквідувало Центральну Раду [12].

22 грудня до Бреста прибула делегація Раднаркому на чолі з Л. Троцьким. 1 січня 1918 р. туди ж прибула делегація УНР на чолі з В. Голубовичем. 6 січня 1918 р. розпочалися переговори. Австрія не погоджувалася на передачу УНР Галичини і Буковини, не бажаючи ускладнювати відносини з Польщею. Крім того, вона вимагала чіткого визначення державно-правового статусу

України: або вона буде в складі Росії, тоді її інтереси представляє російська делегація, або не є у складі Росії і проголосить державну самостійність [13, с. 106–108].

За цих обставин для ЦР головними стали три завдання:

- мобілізувати та організувати український народ для відпору агресора;
- формально відмежуватися від більшовицького режиму;
- створити передумови для самостійних переговорів з Німеччиною та її союзниками.

24 грудня Генеральний Секретаріат звернувся до воюючих і нейтральних держав з нотою, в якій пояснювалося ставлення УНР до переговорів у Брест-Литовську. Особливо наголошувалося, що тільки УНР представляє інтереси українського народу. Центральні держави і уряд радянської Росії визнали Україну суб'єктом переговорів [14, с. 112].

22 січня 1918 р. Центральна Рада оголосила документ, де закріплювалося Положення про повну самостійність України – Четвертий Універсал. У ньому проголошувалося: „Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою українського народу. З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязні, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки” [15, арк. 6]. Але реально незалежною без зовнішньої допомоги УНР бути не могла. Цей повільний процес державотворення був зумовлений специфічними великодержавними інтересами Російської імперії.

З проголошенням Четвертого Універсалу, Центральна Рада започаткувала нові, рішучі позиції на переговорах у Брест-Литовську. Про це свідчить заява графа Черніна від імені чотирьох союзних держав, у якій зазначалося: „... Ми бачимо далі причину признати Українську Народну Республіку вже тепер самостійною, вільною, суверенною державою, яка є в стані заключати самостійно інтернаціональні договори” [3, с. 127–128]. Також цим актом Генеральний секретаріат був перейменований у Раду Народних Міністрів, головою якої став В. Винниченко. Але виконати обіцяне вона виявилася нездатною. Для цього в її лідерів не вистачило ні політичної мудрості, ні рішучості, ні реальних сил.

9 лютого 1918 р. УНР підписала мирний договір з державами Четвірного союзу. За його умовами, всі чотири держави-переможниці визнали незалежність України в кордонах, Кордони України мали проходити: з Австро-Угорщиною – старим кордоном Російської імперії; з Польщею – лінією Тарноград – Білогірай – Шебрешин – Красностав – Пугачів – Радин – Межиріччя – Сарнаки – Мельник – Високо-Литовськ – Кам'янець-Литовський – Пружани – Вігонівське озеро [16, с. 216–217]. Після підписання Брестського договору уряд УНР звернувся до німецького уряду з проханням про військову допомогу. Вона була надана. Тому, коли згідно з умовами Брестського договору австро-німецькі війська 18 лютого вступили в Україну, вони не зустріли на своєму шляху жодного серйозного опору. До столиці повернулися Центральна Рада і уряд В. Голубовича.

На початку березня 1918 р. австро-німецькі війська зайняли Київ. До кінця квітня майже вся Україна була звільнена від більшовиків. З березня Росія уклала Брест-Литовський мир з цими державами, і зобов'язалась негайно укласти мир з УНР, вивести свої війська з території України. Через кілька тижнів в Україні не залишилося жодного солдата Раднаркому. Україна була поділена на дві зони окупації. Її більшу частину разом з Кримом та Донбасом зайняли німецькі війська. Південно-Західну Волинь, Поділля, Херсонську і частину Катеринославської губернії окупували австрійські частини. Центральна Рада закликала у відозвах український народ до спокою. Однак широкі верстви українства з недовірою зустріли нових окупантів.

Вітчизняний досвід переконливо доводить, що гарантувати безпеку країни може лише добре вишколене й озброєне національне військо. Того не здатна виконати жодна інша сила, навіть союзницька армія. Доля українського військового будівництва залежала і від наявності відповідних фахівців. Серед вищих військових діячів Армії УНР людей, відданих національній військовій справі, виявилось замало.

Аналіз документів дає можливість констатувати: напередодні нового 1918 р. лідери українського національно-соціалістичного руху, репрезентовані в таких інституціях, як УЦР, Мала Рада та Генеральний Секретаріат, остаточно втратили відчуття реальності, історичної перспективи, розуміння логіки розвитку політичного процесу в Україні та поза її межами. Більшовицький

переворот, а згодом розгін всеросійських Установчих зборів у січні 1918 р. поклали початок громадянській війні. Більшість рад в Україні, зокрема очолених більшовиками, визнавали владу Раднаркому Росії і відповідно не визнавали влади Центральної Ради.

Основними причинами поразки, на нашу думку, були як внутрішні, так і зовнішні причини:

- відставання і нерозвиненість процесу національного відродження народу;
- прихід до влади ідеалістичних, патріотично налаштованих, але практично недосвідчених інтелігентів, які почали діяти, перш ніж зрозуміли, до чого вони прагнуть;
- розкол в українському суспільному житті, взаємні обвинувачення політичних партій, різних груп еліти;
- політична недосвідченість і наївний романтизм лідерів, їх схильність до народницької, а не державотворчої позиції;
- запізніле усвідомлення лідерами УЦР необхідності сильної виконавчої влади;
- незацікавленість сусідніх з УНР держав в існуванні незалежного, сильного українського державного організму;
- недооцінювання українськими політиками динаміки революційного процесу;
- небажання і невміння створити регулярні Збройні сили, інші силові структури, відомства у державі, зокрема згубна позиція, що її зайняла Центральна Рада у питанні створення власної національної армії. Найголовнішою помилкою УЦР було те, що вона не приділила належної уваги розбудові власних Збройних сил, не зрозуміла їх ролі у процесі зміцнення та утвердження української держави.

Історичний досвід свідчить про те, що будувати національну державу можна лише тоді, коли нація має більш-менш численну провідну верству, життєздатну еліту. Українська національна еліта – політична, господарська, військова, інтелектуальна – виявилася слабкою і нечисленною, до того ж розколотою по політичних напрямках, дезорганізованою, а часом безвольною і розгубленою. Ось чому в екстремальних умовах, коли вирішувалася доля держави, вона не зуміла огорнути своїм політичним впливом українське суспільство, ідейно й організаційно скерувати дії широких народних мас. Це призвело до того, що в критичні моменти останні виявилися не тільки дезорієнтованими, нездатними організовано виступити на захист своєї державності, а й нерідко опинялися під ворожими українській справі впливами.

1. ЦДАВО України, ф. 1115. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 33. 2. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. *Історія української конституції*. – К.: Т-во „Знання України”. 1993. – С.74. 3. Гунчак Т. *Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії*. – К.: Либідь, 1993 – С.113 4. Антонов-Овсиенко В.А. *Записки о гражданской войне*. – М., 1924. – Т.1. – С. 22–27. 5. Ленин В.И. *Речь на первом Всероссийском съезде военного флота 22 ноября (5 декабря) 1917 г.* // *Полное собрание сочинений*. – Т. 35. – С. 116. 6. Грушевський М. *В огні і бурі* // *Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали*. – Філадельфія–Київ–Вашингтон, 1993. – С. 281. 7. Ленин В.И. *Манифест к украинскому народу с ультимативными требованиями к Центральной Раде* // *Полное собрание сочинений*. – Т. 35. – С. 143–145. 8. Гарчева Л. *Збройні сили Центральної Ради в лютому–квітні 1918* // *Військо України*. – 1993. – № 8. – С. 102–108; *Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника*. – К., 1982. – Ч.2. – С. 443. 9. *Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедія*. – К., 1987. – С. 570; Христюк П. *Замітки і матеріали до історії Української революції*. – Т.2. – С. 111–112. 10. *Курс лекцій з історії України та її державності / За ред. Л.Є. Дециньського*. – Львів: Вид-во НУ “Львівська політехніка”, 1997. – С. – 187. 11. *От. Иван Хома. Історія України*. – Рим: Вид-во Українська папська мала семінарія, 1964. – С. 179. 12. *Вільне слово: Часопис полонених українців у таборах Зальцведеля (Німеччина)*. – 1917. – 9 березня. 13. *Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття*. – К.: Укр. письменник, 1993. – 414 с. 14. *The Ukraine, 1917 – 1921: in Revolution/ Ed. T/Hunczak*. – Cambridge, 1977. – P/112. 15. *Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі ЦДА у м. Львові)*. – Ф. 760. – Оп. 1. – Спр. 9. Арк.6 16. *Дорошенко Д. Історія України 1917–1923*. – Ужгород, 1992. – Т.2 – С. 216–217.